

ΤΟ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

Του Καθ. Πέτρου Βασιλειάδη

1. Η Εκκλησία επιτελεί το σωστικό της έργο όχι με εκείνα που συνήθως πράττει, ούτε με εκείνα που λέγει, αλλά κυρίως με αυτό που είναι. Αυτό το «είναι», με άλλα λόγια αυτή η ταυτότητα και αυτοσυνειδησία της Εκκλησίας, την οποία πιστεύουμε ότι διασώζει αυθεντικότερα η Ορθόδοξη παράδοση, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το όραμα ενός καινούργιου κόσμου διαφορετικού από το φθαρτό και συμβατικό στον οποίο ζούμε, το όραμα δηλαδή της προσδοκώμενης Βασιλείας του Θεού. Το όραμα αυτό πέρα από υπερβατική και προσδοκώμενη στα έσχατα πραγματικότητα αποτελεί εν ταυτώ και χειροπιαστή εναλλακτική πρόταση ζωής, υπέρβαση της καθημερινότητας και της φθαρτότητας, τις οποίες εκφράζει η συμβατική ζωή. Αυτή την εναλλακτική πρόταση ζωής, η Εκκλησία την εκφράζει αυθεντικά στην (ευχαριστιακή κυρίως) λειτουργία της, στην οποία ο πιστός βιώνει ως πρόγευση και προληπτική φανέρωση το μεγαλείο της Βασιλείας του Θεού, καλούμενος ταυτόχρονα κατά τη Μετα-λειτουργία, τη λειτουργία δηλαδή μετά τη (θεία) λειτουργία, να τη μεταλαμπαδεύει προς τα έξω, να την καταθέτει με άλλα λόγια ως ζωντανή «μαρτυρία» στον κόσμο. Εκκλησία χωρίς αυτή την ιερή «αποστολή» της απλούστατα δεν είναι Εκκλησία. Όσο κι αν σε πολλούς φαίνεται παράδοξο, η Εκκλησία δεν υπάρχει για τον εαυτό της, αλλά για τον κόσμο.

2. Ως εκ τούτου, η λειτουργική αναγέννηση, η οποία σημειωτέον αφορά και στα δύο αυτά διαδοχικά στάδια της ζωής της Εκκλησίας, δεν μπορεί να είναι επιλογή, κάτι δηλαδή που μπορεί να υπάρχει ή να λείπει από το πρόγραμμα μιας ιεραποστολικά προσανατολισμένης Εκκλησίας. Η λειτουργική αναγέννηση αποτελεί επιτακτική της ανάγκη. Γι' αυτό και η απόφαση της Εκκλησίας της Ελλάδος να συστήσει ειδική συνοδική επιτροπή «λειτουργικής αναγεννήσεως» ήταν αναμφίβολα σοφή και ενδεδειγμένη κίνηση.

Βεβαίως, ο όρος ο οποίος επελέγη προκειμένου να καθοριστούν τα όρια και να προσδιοριστεί ο ρόλος αυτής της επιτροπής, αναφέρεται σε ένα πολύ ευρύτερο της καθ' αυτό λειτουργικής (αλλά και της εν γένει λατρευτικής) ζωής της Εκκλησίας τομέα. Η λειτουργική αναγέννηση στη σύγχρονη θεολογική επιστήμη δεν περιορίζεται μόνον στο πώς η Εκκλησία οφείλει να «λατρεύει ευαρέστως τω Θεώ», αλλά επεκτείνεται και στο τι εκφράζει το καθόλου λειτουργικό γεγονός της Εκκλησίας. Αναφέρεται δηλαδή στα αναγκαία μέτρα, τα οποία οφείλει διαρκώς να λαμβάνει η κάθε εκκλησιαστική κοινότητα, προκειμένου να επαναπροσδιορίζει ορθοδόξως την ταυτότητά της.

Με άλλα λόγια, ο όρος «λειτουργική αναγέννηση», σε παγκόσμιο μάλιστα επιστημονικό επίπεδο, έχει πλέον εφαρμογή στο σύνολο του θεολογικού επιστητού, σε όλους τους τομείς της θεολογικής επιστήμης, από τους καθαρά πρακτικούς έως τους αυστηρά θεολογικούς. Με τον όρο αυτό: (α) προσδιορίζεται η σπουδαιότητα του «εκκλησιακού»/«ευχαριστιακού» γεγονότος, πέρα και πάνω από την όποια «θεολογική» παραγωγή της χριστιανικής κοινότητας. (β) υπογραμμίζεται η προτεραιότητα της «εμπειρίας» έναντι του «λόγου». (γ) τονίζεται η μοναδικότητα της «κοινωνίας» σε σύγκριση με το «μήνυμα», με την «ομολογία». ενώ (δ) επαναπροσδιορίζονται και οι σχέσεις «Ευχαριστίας»-«Αγίας Γραφής».

Η λειτουργία, η κοινή δηλαδή λατρεία της πιστεύουσας κοινότητας (σε αντιδιαστολή προς την ατομική προσευχή), και κυρίως η Ευχαριστία ως το κεντρικό και προσδιοριστικό της στοιχείο, δεν αποτελούν απλώς τελεστικές εκφράσεις του λόγου του Θεού, δεν αποτελούν δηλαδή ιεραποστολικά μόνο στοιχεία του εκκλησιακού γεγονότος. Αντίθετα, ο λόγος του Θεού, το κήρυγμα, η Αγία Γραφή – σε τελευταία ανάλυση η ιεραποστολή, η χριστιανική δηλαδή μαρτυρία – προσδιορίζονται καθοριστικά από την Ευχαριστία, η οποία βέβαια, αυτή και μόνον αυτή, καθορίζει – τουλάχιστον κατά την Ορθόδοξη διδασκαλία – το είναι και την ταυτότητα της Εκκλησίας.

Αυτή ακριβώς η τελευταία διαπίστωση απαιτεί μια καθαρά θεολογική προσέγγιση του προβλήματος της λειτουργικής αναγεννήσεως. Απαιτεί συγκεκριμένες θεολογικές αρχές, οι οποίες πρέπει να διέπουν την όποια παρέμβαση στα λειτουργικά πράγματα της Εκκλησίας. Είναι, λοιπόν, αυτονόητο πως μια τέτοια θεολογική προσέγγιση υποδηλώνει εξ υπαρχής και διαφοροποίηση από κάθε απόπειρα απλής εκσυγχρονιστικής μεταρρυθμίσεως των λειτουργικών πραγμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ακόμη και υπό

τη μορφή λειτουργικής ανανεώσεως παραδοσιακών θεσμών. Το ζητούμενο σε μια γνήσια και ειλικρινή προσπάθεια αυθεντικής λειτουργικής αναγεννήσεως δεν είναι απλώς ελκυστικότερες λειτουργικές τελετές (περισσότερο κατανοητές, προσαρμοσμένες στις σημερινές συνθήκες διαβίωσης κλπ.), προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ατομικές ψυχολογικές ανάγκες των πιστών, ή προκειμένου να λειτουργήσουν αποτελεσματικότερα τα μυστήρια της Εκκλησίας ως «αγωγοί της θείας χάριτος» (μια σχολαστική, αντορθόδοξη, και ευτυχώς ξεπερασμένη σήμερα κατανόηση των μυστηρίων). Το ζητούμενο δεν είναι επίσης η ευχερέστερη χειραγώγηση του λαού δια της συναισθηματικής δυναμικής της λειτουργικής πράξεως της Εκκλησίας σε καταφύγια «ιδεών» ή σανατόρια και νοσοκομεία «θεραπείας των ψυχών». Το ζητούμενο είναι η επαναφορά στην αυθεντική και εκκλησιολογικά ορθή λειτουργική πρακτική, μια πρακτική βέβαια τη οποία δε θα πρέπει να αναζητήσουμε στους τελευταίους μόνον αιώνες της εκκλησιαστικής μας ζωής, αλλά διαχρονικά σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της Εκκλησίας. Το ζητούμενο είναι η κοινή λατρεία – και κατά κύριο λόγο η Ευχαριστία – να εκφράζει αυθεντικά το «είναι» της Εκκλησίας, να εκφράζει το πνεύμα των Πατέρων της Εκκλησίας. Με άλλα λόγια, κάθε φορά που οι πιστοί συνάζονται επί το αυτό να γίνεται η Εκκλησία αυτό που είναι: «σώμα» Χριστού, «λαός» του Θεού, «κοινωνία» του Αγίου Πνεύματος.

Συνοπτικά, λοιπόν, το ένα και μοναδικό κριτήριο της λειτουργικής αναγεννήσεως είναι το εκκλησιολογικό. Οποιαδήποτε, ως εκ τούτου, παρέμβαση στα λειτουργικά πράγματα της Εκκλησίας θα πρέπει να βρίσκεται σε συμφωνία με την αυθεντική Ορθόδοξη εκκλησιολογία. Και αυτός ακριβώς υπήρξε ο ακρογωνιαίος λίθος, αλλά και η κατευθυντήρια γραμμή, των εργασιών της ειδικής συνοδικής επιτροπής λειτουργικής αναγεννήσεως

3. Η Ορθόδοξη, εντούτοις, εκκλησιολογία είναι συνάρτηση της εσχατολογικής αυτοσυνειδησίας της Εκκλησίας. Ολόκληρη η αυθεντική Ορθόδοξη παράδοση, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, υπογραμμίζει την εσχατολογική και όχι την ιεραρχική (με την κοσμική σημασία του όρου, και ως εκ τούτου εκκοσμικευμένη) διάσταση της εκκλησιαστικής πραγματικότητας. Ακόμη και η επισκοποκεντρική δομή της Εκκλησίας στην ορθόδοξη θεολογία πάντοτε κατανοούνταν εσχατολογικά. Γι' αυτό και ο επίσκοπος, ο *primus inter pares* προεστώς εν αγάπη της ευχαριστιακής κοινότητας, ποτέ δε θεωρούνταν (εκτός βέβαια των περιπτώσεων έντονης δυτικής επιρροής) ως βικάριος ή αντιπρόσωπος ή πρεσβευτής του Χριστού επί της γης, αλλ' ως εικόνα Του. Το ίδιο, μάλιστα, συμβαίνει και με τα άλλα εκκλησιαστικά λειτουργήματα (αποφεύγω τον όρο «αξιώματα»): δεν είναι παράλληλα ή δοσμένα από το Χριστό, αλλά ταυτόσημα με εκείνα του Χριστού.

Στα σωζόμενα λειτουργικά κείμενα, καθώς και την πατερική παράδοση της Ορθοδοξίας, περισσότερο απ' ό,τι στις λοιπές χριστιανικές παραδόσεις, είναι πλέον αποδεδειγμένο πως σε κάθε ευχαριστιακή σύναξη δεν επιτελείται κάποια μαγική μυστική τελετή, ή έστω και κάποια λατρευτική πράξη ατομικής σωτηρίας, αλλά προληπτικά φανερώνεται η Βασιλεία του Θεού. Όσες φορές με άλλα λόγια η εκκλησιαστική κοινότητα συνέρχεται «επί το αυτό», γίνεται απτή πραγματικότητα ως αρραβών, αναλαμπή και πρόγευση, το μυστήριο της ερχόμενης Βασιλείας του Θεού, και τα μέλη αυτής της κοινότητας, όλα ανεξαιρέτως, συλλειτουργοί αλλά και συντελεστές, έστω και προληπτικά, στην επί γής πραγμάτωση της Βασιλείας του Θεού.

Δυστυχώς στις μέρες μας, ακόμα και στην καθ' ημάς Ανατολή, η εσχατολογική αυτή προοπτική της Εκκλησίας έχει στην πράξη ατονήσει, και σιγά-σιγά, χρόνο με το χρόνο, τείνει σε μεγάλο βαθμό να λησμονηθεί. Στο σημείο αυτό θα πρέπει τονιστεί, ότι εκκοσμίκευση αποτελεί ακριβώς αυτή η μετατροπή της Εκκλησίας σε θεσμό του κόσμου τούτου, και όχι η όποια αλλαγή μέσω της λειτουργικής αναγεννήσεως στα λειτουργικά δρώμενα της Εκκλησίας, αφού η λειτουργική αναγέννηση είναι αναγκαία προκειμένου η Εκκλησία να επανακτήσει τον εσχατολογικό της χαρακτήρα.

Ιδιαίτερα στη Θεία Λειτουργία κάτω από την καταλυτική επίδραση ορισμένων μυσταγωγικών υπομνημάτων παρατηρείται κάποια μετατόπιση προς την κατεύθυνση μη εσχατολογικών συμβολισμών, οι οποίοι είχαν ως συνέπεια να αλλοιωθεί η αρχική εσχατολογική της διάσταση. Οφείλουμε, εν τούτοις, να ομολογήσουμε ότι στην Ορθόδοξη Ανατολή – και ιδιαίτερα στη λειτουργία της, και πιο συγκεκριμένα στην ευχαριστιακή της πράξη, ακόμη και στο μοναστικό της σύστημα, στα δύο δηλαδή κορυφαία εκφράσματα της πνευματικότητας της – το εσχατολογικό όραμα της Εκκλησίας, αν και επισκιάσθηκε εν μέρει, ποτέ δεν εξαφανίστηκε πλήρως.

Οι σπασμωδικές και εν θερμώ αντιδράσεις, που παρατηρούνται ανέκαθεν σε όλα τα μήκη και πλάτη της Ορθόδοξης εγκαταβίωσης, όσες φορές οι Ορθόδοξες κοινότητες ευαισθητοποιούνται ιεραποστολικά και προγραμματίζουν έστω και δειλά βήματα λειτουργικής αναγεννήσεως, οφείλονται εν μέρει σε στρεβλώσεις και παρανοήσεις της αρχέγονης αυθεντικής εσχατολογίας. Στο θέμα αυτό πειστικότερη απάντηση έδωσε ο

μακαριστός π. Ιωάννης Μέγεντορφ, ο οποίος διέκρινε τρία είδη εσχατολογίας στη ζωή της Εκκλησίας, τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη χριστιανική ιεραποστολική νοοτροπία, και τη μαρτυρία της στον κόσμο, και τα οποία περιγράφουν όλες τις πτυχές της χριστιανικής ηθικής. Και τα τρία αυτά είδη εσχατολογίας έχουν ασφαλώς κάποιο σημείο αναφοράς στη ζωή της Εκκλησίας, όχι όμως όλα και την ανάλογη αυθεντική θεολογική θεμελίωση.

Το πρώτο είδος είναι ο αποκαλυπτικός τύπος εσχατολογίας. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή η Βασιλεία του Θεού είναι επί θύρας, και επομένως δεν υπάρχει τίποτε το οποίο θα μπορούσε κανείς να περιμένει απ' την ιστορία. Οι χριστιανοί δεν είναι σε θέση να βελτιώσουν την ιστορική πραγματικότητα. Δεν υπάρχει ούτε δυνατότητα ούτε επιθυμία για ουσιαστική ιεραποστολή, κοινωνική ευθύνη, λειτουργική αναγέννηση, ακόμη για δημιουργία πολιτισμού. Ο Θεός υποτίθεται ότι είναι ο μοναδικός κύριος της ιστορίας, ενεργών χωρίς την οποιαδήποτε ανθρώπινη συνεργία (πρβλ. Α' Κορ 3:9). Η Νέα Ιερουσαλήμ αναμένεται να κατεβεί απ' τον ουρανό έτοιμη σε κάθε της λεπτομέρεια (Αποκ 21:2), γι' αυτό και οι πιστοί δεν έχουν να συμβάλουν σε τίποτε. Είναι φυσικό μια τέτοια εκδοχή εσχατολογίας – την οποία δοκίμασε και απέρριψε η Εκκλησία – να αφήνει περιθώριο μόνο στην ατομική σωτηρία, τη μετάνοια, την ασκητική ζωή και την καταπολέμηση των παθών. Αυτή η εκδοχή της εσχατολογίας κατανοεί καθαρά μαγικά και σακραμενταλιστικά τη λατρεία, απορρίπτει μετά βδελυγμίας και την ιδέα ακόμη λειτουργικής ανανεώσεως, και αφήνει περιθώριο μόνο για πιθανή αποκάθαρση της λειτουργικής πρακτικής. Έτσι όμως τη χριστιανική λατρεία καθίσταται μουσειακό – ή ακόμη και πολιτιστικό αποκλειστικά – γεγονός, και όχι δυναμική έκφραση του είναι της Εκκλησίας. Σ' αυτή την περίπτωση (της μουσειακής αξίας της λατρείας) δεν μπορεί να γίνει λόγος για «αναγέννηση», αλλά μόνο για ... «απονέκρωση».

Η δεύτερη εκδοχή, η οποία αποτελεί τον αντίποδα της πρώτης, είναι η ανθρωπιστική εσχατολογία. Αυτός ο τύπος εσχατολογίας εμφανίζει μια αισιόδοξη κατανόηση της ιστορίας και είναι αυτή που επικράτησε ευρύτατα στις δυτικές κοινωνίες κατά τη νεωτερική εποχή από την περίοδο του Διαφωτισμού και μετά. Στη σφαίρα επιρροής της Ορθοδοξίας αυτό το είδος εσχατολογίας πήρε τη μορφή αναβίωσης του παλαιού «παραδείγματος» της λεγόμενης «βυζαντινής σύνθεσης», αυτήν όμως τη φορά στα πολύ στενά πλαίσια εθνικιστικών θρησκευτικών εκφρασμάτων: Αγία Ρωσία, Μεγάλη Σερβία, ελληνο-ορθόδοξος πολιτισμός κ.ο.κ. Αυτή η εκδοχή της εσχατολογίας κατανοεί τη λειτουργική αναγέννηση καθαρά εκσυγχρονιστικά. Σ' αυτή όμως την περίπτωση από «αναγέννηση» μετατρέπεται σε «αλλοίωση».

Ο τρίτος τύπος εσχατολογίας είναι η προφητική εσχατολογία. Είναι ο μόνος αποδεκτός τύπος εσχατολογίας, και βασίζεται στη βιβλική έννοια της προφητείας, η οποία τόσο στη Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη δεν προλέγει απλώς τα μέλλοντα να συμβούν, ούτε προαναγγέλλει το μοιραίο, αλλά θέτει τους ανθρώπους προ των ευθυνών τους, μπροστά στη δυνατότητα δυο επιλογών προσωπικής και κοινωνικής συμπεριφοράς. Ο λαός του Θεού είναι ελεύθερος να επιλέξει, αλλά ο ορών/προφήτης πάντοτε τους πληροφορούσε για τις συνέπειες των επιλογών του. Αυτό τον προφητικό ρόλο στις μέρες μας τον παίζει η αυθεντική λατρεία, και στην περίπτωση αυτή ο ρόλος της λειτουργικής αναγεννήσεως είναι να αναδείξει τα στοιχεία εκείνα, που κάνουν εμφανή την εσχατολογική διάσταση της Εκκλησίας, έχει με άλλα λόγια και έντονα ιεραποστολικό χαρακτήρα.

4. Ως συνέπεια του εκκλησιολογικού κριτηρίου, και παράλληλα της σύνδεσης της εσχατολογικής ταυτότητας της Εκκλησίας με την ιστορική και ευαγγελιστική διάστασή της, της ευχαριστιακής δηλαδή οντολογίας με την ιεραποστολική δεοντολογία, η Ορθόδοξη θεολογία σε συλλογικό αλλά και προσωπικό επίπεδο, μετά λόγου επιστημονικής γνώσεως και με πιστότητα στην παράδοση της Εκκλησίας, μελέτησε με «διαίτερη προσοχή τις ειδικές προκλήσεις και τα προβλήματα που αφορούν στη λειτουργική ανανέωση και μεταρρύθμιση»... και επέστησε «την προσοχή στην αναγκαιότητα υπογράμμισης των βασικών αρχών της λατρείας, που θα μπορούσαν στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν ως κριτήρια... για τη λειτουργική αναγέννηση στις Ορθόδοξες Εκκλησίες».

Η Ορθοδοξία έγινε γνωστή και ως ένα βαθμό ελκυστική στο δυτικό κόσμο εξ αιτίας του πλούτου της λατρείας της. Αλλά και οι ίδιοι οι Ορθόδοξοι, στη λειτουργική μας παράδοση εντοπίζουμε κατά κύριο λόγο την ιδιαιτερότητά μας. Ο αείμνηστος π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ πριν από μισό αιώνα διακήρυξε πως «η Εκκλησία είναι πρώτα και κύρια λατρεύουσα κοινότητα. Προηγείται η λατρεία και ακολουθούν η δογματική διδασκαλία και η εκκλησιαστική τάξη. Ο νόμος της προσευχής (lex orandi) έχει μια προνομιακή προτεραιότητα στη ζωή της χριστιανικής Εκκλησίας. Ο νόμος της πίστεως (lex credendi) βασίζεται στην ευλαβική εμπειρία και το όραμα της Εκκλησίας».

Η σπουδαιότητα της λειτουργικής εμπειρίας για τον προσδιορισμό της ταυτότητας του Εκκλησίας δεν είναι αποτέλεσμα εξέλιξης μόνο της θεολογικής επιστήμης, ούτε βέβαια οφείλεται σε ένα είδος «πανλειτουργισμού», συνηθισμένο φαινόμενο μιας άκρως συντηρητικής θεολογικής αντίληψης. Υπήρξε καρπός της ευτυχούς εξέλιξης στον ευρύτερο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, και ιδιαίτερα των κοινωνικών επιστημών, και πιο συγκεκριμένα της πολιτιστικής ανθρωπολογίας. Μια από τις σπουδαιότερες διαπιστώσεις αυτής της επιστήμης ήταν, ότι η λατρεία, ακόμη και το τελετουργικό, με άλλα λόγια η λειτουργική ζωή γενικότερα, αποτελούν συστατικό στοιχείο των ανθρώπινων κοινωνιών.

Υπάρχουν, όμως, δύο διαμετρικά αντίθετες θεωρήσεις της χριστιανικής λατρείας. Σύμφωνα με τη πρώτη η λατρεία δεν προσδιορίζεται από τον (κυρίαρχο στην Ορθόδοξη Ανατολή) όρο λειτουργία (λείτον+ έργον=έργο του συνόλου της εκκλησιαστικής κοινότητας), αλλά κατανοείται και βιώνεται ως ιδιωτική υπόθεση. Κατά την ατομοκεντρική αυτή θεώρηση η λατρεία λειτουργεί ως μέσο αντιμετώπισης συγκεκριμένων θρησκευτικών αναγκών: τόσο των αναγκών της πνευματικής ηγεσίας της Εκκλησίας (θεολογίας, μοναχισμού, ιερατείου κλπ.) να ασκήσει έλεγχο και εξουσία επί των μελών της, όσο και των αναγκών των μεμονωμένων ατόμων για τον προσωπικό «εξαγιασμό» τους. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτή την θεώρηση της λατρείας δικανική (juridical).

Σύμφωνα με τη δεύτερη θεώρηση η λατρεία λειτουργεί ως μέσο δημιουργίας σχέσεων και ανάπτυξης πραγματικής κοινωνίας μεταξύ των μελών της εκκλησιαστικής κοινότητας, ως συστατικό οικοδομής της. Με τρόπο αυτό η εκκλησιαστική κοινότητα παύει να κατανοείται με θεσμικούς όρους, ή ακόμη και ως λατρευτικός οργανισμός, και θεωρείται ως χαρισματική κοινωνία, ως τρόπος ζωής. Κι' αυτή είναι η κοινοτική (communal) θεώρηση της λατρείας.

Οι πολέμοι της λειτουργικής αναγεννήσεως είναι συνήθως εγκλωβισμένοι σε μια τέτοια δικανική και ατομοκεντρική θεώρηση της λατρείας, μια θεώρηση η οποία ενθαρρύνει – και στην ουσία προάγει – το σαφή διαχωρισμό μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του σώματος της Εκκλησίας (π.χ. κληρικοί-λαϊκοί, κοινωνικά ανώτεροι και κατώτεροι, θεολογικά επαίοντες και απλοί πιστοί, πνευματικοί και κοσμικοί, άνδρες και γυναίκες κλπ.). Είναι εμφανές από την επιχειρηματολογία τους ότι ελάχιστα προβληματίζονται για το ότι με τον τρόπο αυτό συντηρούνται στοιχεία υπεροχής και υποταγής εντός της λατρείας, στοιχεία δηλαδή εντελώς ξένα και ασυμβίβαστα προς το εσχατολογικό όραμα της Βασιλείας του Θεού. Κάτι τέτοιο – πέραν του ότι είναι εκτός της λογικής της Ορθόδοξης λειτουργικής παραδόσεως – συμβάλλει και στη διατήρηση όθινων στοιχείων κοινωνικής διαστρωμάτωσης και κοινωνικών δομών εντός του σώματος της Εκκλησίας, και κατ' επέκταση εντός της ευρύτερης κοινωνίας. Επιπροσθέτως, μια τέτοια αντίληψη (και λατρευτική βεβαίως πρακτική) συμβάλλει στη δημιουργία διαχωριστικών γραμμών, επιτείνοντας έτσι φαινόμενα μισαλλοδοξίας, ξενοφοβίας και φανατισμού.

Η κοινοτική, αντίθετα, θεώρηση της λατρείας αποθαρρύνει πλήρως κάθε διάκριση, τόσο εντός της εκκλησιαστικής κοινότητας, όσο κατ' επέκταση και εντός της ευρύτερης κοινωνικής ζωής. Η αντίληψη αυτή (και λατρευτική βεβαίως πρακτική) δεν υψώνει εχθρικά τείχη μεταξύ των μελών των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων, αντίθετα προωθεί την ειρήνη και τη θρησκευτική ανεκτικότητα.

Σε σύγχρονα Ορθόδοξα περιβάλλοντα διαπιστώνει δυστυχώς κανείς και τις δυο αυτές αντιλήψεις περί λατρείας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το κοινό σημείο αναφοράς και στις δύο περιπτώσεις είναι το εάν και σε τι βαθμό οι εν λόγω Ορθόδοξες εκκλησιαστικές κοινότητες έχουν βιώσει τις συνέπειες μιας γνήσιας και αυθεντικής λειτουργικής αναγεννήσεως. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς σχηματικά να χαρακτηρίσει την ατομοκεντρική και δικανική θεώρηση (και πρακτική) της λατρείας ως την αντίληψη εκείνη που ταιριάζει καλύτερα σε όσους λυσσαλέα αντιδρούν και στην ιδέα ακόμη της λειτουργικής αναγεννήσεως. Αντίθετα, η κοινοτική αντίληψη (και πρακτική) της λατρείας διακατέχεται και προσδιορίζεται από την εσχατολογική ταυτότητα της Εκκλησίας, αφού η έννοια της κοινωνίας είναι εξ ορισμού (βλ. Β' Κορ 13.13) συστατικό του Αγίου Πνεύματος, το οποίο στη βιβλική παράδοση συνδέεται με την έλευση των εσχάτων (πρβλ. Πραξ 2.1εξ, Ιωήλ 2.28εξ κλπ.). Κυρίως όμως γιατί κέντρο της Ορθόδοξης λατρείας με την έννοια της κοινωνίας αποτελεί η Ευχαριστία, η οποία πάντοτε κατανοούνταν ως η προληπτική φανέρωση της Βασιλείας του Θεού, ως εικόνα μιας εναλλακτικής πραγματικότητας, διαφορετικής από την ιστορική, τη συμβατική, την καθημερινή, η τέλεια και αυθεντική έκφραση της οποίας αναμένεται να ολοκληρωθεί στα έσχατα.

5. Το πρόβλημα της υπέρβασης του κακού στον κόσμο, με άλλα λόγια ο απώτερος στόχος της αποστολής της

Εκκλησίας, δεν είναι πρωταρχικά και αποκλειστικά θέμα ηθικό· είναι κατά βάση εκκλησιολογικό. Η ηθική και κοινωνική ευθύνη της Εκκλησίας τόσο ως οργανισμού, όσο και των μεμονωμένων μελών της, είναι η λογική συνέπεια της εκκλησιακής αυτοσυνειδησίας. Η Ορθόδοξη λατρεία, και ιδιαίτερα το κέντρο της και ο συνεκτικός της δεσμός, δηλαδή η Θεία Ευχαριστία ως το μοναδικό αυτό γεγονός της εδώ και τώρα βίωσης των εσχάτων, ως αντανάκλαση της Βασιλείας του Θεού, ως αυθεντική «εικόνα» της (μέλλουσας να φανερωθεί) «αλήθειας», απαιτεί διαρκή επαναπροσδιορισμό με βάση την αυθεντική Ορθόδοξη εκκλησιολογία (κάτι που άλλωστε μαρτυρείται και από τη μακραίωνη ιστορία της Ορθόδοξης λειτουργικής τάξεως), γιατί αλλιώς κινδυνεύει να καταστεί ψευδές είδωλο της πραγματικότητας που εικονίζει.

Και είναι προφανές ότι, αν η Ορθόδοξη λατρεία δεν εκφράζει πιστά τις ιδιότητες της Βασιλείας του Θεού:

- αν δηλαδή τα στοιχεία της πλήρους και ισότιμης συμμετοχής του λαού του Θεού δεν είναι εμφανή·
- αν η ευχαριστιακή σύναξη δεν αποτελεί δυναμική έκφραση ενότητας, ισότητας, αδελφοσύνης, θυσίας και προ παντός αληθούς κοινωνίας, αντανάκλαση της τέλει κοινωνίας της Αγίας Τριάδος·
- αν δεν πραγματώνεται προληπτικά υπέρβαση της φθαρτότητας, της διάσπασης και της θνητότητας της ανθρώπινης ιστορικής και της εν γένει κτιστής πραγματικότητας·

τότε οφείλουμε να προβληματιστούμε σοβαρά και με ειλικρίνεια και τόλμη να δούμε τι φταίει, όπως έπραξε προ ετών ο μακαρισμός (Μητρ. Σερβίων και Κοζάνης) Διονύσιος Λ. Ψαριανός Η αποτροπή της εκκοσμίκευσης στο χώρο της λατρείας και της ιεραποστολικής μαρτυρίας της Εκκλησίας μας μπορεί να επέλθει, μόνον όταν η τελευταία στην οντολογική (από πλευράς θεολογικής) και καθολική (από πλευράς μαζικής συμμετοχής του λαού) έκφραση της, δηλαδή την ευχαριστιακή λειτουργία, αρχίσει μέσω της λειτουργικής αναγέννησης να αναπαριστά και πάλι δυναμικά αυτή την πραγματικότητα της Βασιλείας του Θεού. Αν, αντίθετα, με πρόσχημα την πιστότητα στη Ορθόδοξη παράδοση (στην ουσία παραχαράσσοντας την Παράδοση) αρκεστούμε σε μια λειτουργία που εξαντλείται σε μια απλή – σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις σακραμενταλιστική/μαγική – τελετή, τότε αναμφίβολα και όλες οι επί μέρους πτυχές της εκκλησιαστικής ζωής (ποιμαντική, κοινωνική, μοναστική, ιεραποστολική, επιστημονική θεολογική κλπ.) θα διολισθαίνουν νομοτελειακά προς τον αντίποδα της εσχατολογικής υπόστασης της Εκκλησίας, δηλαδή την εκκοσμίκευση.